

Berliinin Suomi-instituutti -hanke jatkosodan vuosina

Tomi Mertanen

Suomella ja Saksalla oli hyvät suhteet toisen maailmansodan aikana. Erityisen tiiviit suhteet olivat kulttuurin saralla. Hyvien suhteiden innoittamana useat tahot Suomessa alkoivat suunnitella erillisen Suomi-instituutin perustamista Berliiniin. Tässä artikkelissa selvitetään, kuinka instituuttihanke sai alkunsa, ketkä siinä olivat mukana, mitkä olivat sen motiivit ja kuinka hankkeen lopulta kävi. Artikkelin perustuu suurelta osin ministeriöiden asiakirja-aineistoihin sekä aikakauden sanomalehtikirjoituksiin.

Johdanto

Toinen maailmansota on pitänyt pintansa suomalaisessa historian tutkimuksessa. Aihetta on viime vuosina lähestytty poliittisten ja sotilaallisten tapahtumien lisäksi monista näkökulmista. Yhden mielenkiintoisen lähestymiskohteen toisen maailmansodan ajalta tarjoavat Suomen ja Saksan kulttuurisuhteet, jotka sotavuosina olivat samalla osa maiden poliittisia suhteita. Maiden tiedemiesvaihdosta ovat kirjoittaneet niin Marjatta Hietala (2006 ja 2017) kuin myös Vesa Vares (2006). Varsinaisia kulttuurisuhteitakin on tutkittu viime aikoina jonkin verran, itseni kirjoittamien artikkeleiden lisäksi on ilmestynyt Markku Jokisipilän ja Janne Könösen monografia (2013). Omissa artikkeleissani olen kirjoittanut muun muassa kirjallisuudesta, kuvataiteesta ja urheilusta. Alan klassikko, Britta Hiedanniemen tutkimus vuodelta 1980, keskittyy puolestaan Suomen ja Saksan kulttuurisuhteisiin 1930-luvulla. Elina Melgin taas on väitöskirjassaan (2014) tutkinut Suomen kulttuuriyhteyksiä sekä maakuvan muodostumista 1930–1940-luvulla. Lisäksi aiheesta on runsaasti populaarikirjallisuutta.

Kulttuurin ja taiteen merkitystä ulkopoliitikassa on usein väheksytty tai marginalisoitu. Taide ja kulttuuri on mielletty pehmeiksi arvoiksi ja vähemmän kiinnostaviksi tutkimusaiheiksi ulkopoliitikkaan verrattuna. Näkemystä voi pitää virheellisenä, sillä kulttuuridiplomatialla pyritään yleensä tietoisesti parantamaan myös maan poliittisia toimintamahdollisuuksia. Kulttuuri- ja julkisuusdiplomatiatiedostettiin merkittäväksi aseeksi ideologisessa kilpailussa jo toisen maailmansodan aikana, kun sotakenttien ohella taisteltiin kulttuurin saralla ihmisten mielistä. Kulttuuripoliitikka oli informaation ja propagandan sekä vasta-propagandan tehokas airut. Kolmekymmentäluvulla propagandalla tarkoitettiin Suomessa pääsääntöisesti tiedottamista ilman sanan nykyistä negatiivista painoa. (Melgin 2014, 20–24.)

Julkisuusdiplomatia on 2000-luvun alusta lähtien kiinnostanut tutkijoita aikaisempaa enemmän. Julkisuusdiplomatialla tarkoitetaan yleensä eri ryhmien harjoittamaa maakuvan tietoista määrittelyä ja kuvan levittämistä ulkomailla ja ulkomaisille yleisöille. Sillä viitataan myös kaikkeen toimintaan, mitä valtio ja muut tahot tekevät oman maansa kuvan kirjastamiseksi ja edistämiseksi. Viranomaisten ohella ”diplomaattihistorian” tutkimuskohteiksi on otettu myös niitä toimijoita, jotka pyrkivät edistämään omia intressejään kansainvälisesti. (Clerc 2016, 4–6; Clerc ym. 2015, 14–17.)

Tässä artikkelissa tarkastellaan kulttuurivaihdon yhtä ilmentymää, Suomen ulko- ja opetusministeriöiden pyrkimystä perustaa Suomi-instituutti Berliiniin. Artikkelissa selvitetään, mistä hanke sai alkunsa, ketä siihen osallistui ja mitkä olivat sen motiivit. Näin ollen artikkeli liittyy osaksi julkisuus- ja kulttuuridiplomatian tutkimusta. Aihetta ei ole aikaisemmin tutkittu, eikä siitä löydy mainintoja aiemmissa Suomen ja Saksan suhteita toisen maailmansodan aikana käsittelevistä tutkimuksista. Artikkelin valottaa siten täysin uutta kohdetta sekä jatkosodan että suomalaisen koulutuksen historiassa. Suomi-instituuttihanke on myös esimerkki siitä, että yhteistyötä Suomen ja Saksan välille pyrittiin saamaan kaikilla elämänaloilla, myös koulutuksessa.

Alkuperäisaineisto on tietoisesti rajattu käsittelemään vain suomalaisia lähteitä, sillä artikkelin nimenomaisena tarkoituksena on etsiä suomalaistoimijoiden motiiveja ja tavoitteita instituuttihankkeen osalta. Saksalainen aineisto on tästä syystä jätetty tarkastelun ulkopuolelle. Artikkelin lähteinä on käytetty ulkoasiainministeriön ja opetusministeriön asiakirjoja ja kirjeenvaihtoa, sillä mainitut ministeriöt kantoivat hankkeen päävastuun Suomessa. Lisäksi on käytetty mukana olleiden kulttuurivaikuttajien kirjeenvaihtoa ja aikakauden sanomalehtiä.

Suomen ja Saksan suhteet 1930-luvulta sotavuosiin

Hitlerin Saksa suhtautui Suomeen 1930-luvun lopulle saakka periaatteessa myönteisesti, sillä maata pidettiin Saksan ja Neuvostoliiton välisessä vastakkainasettelussa mahdollisena liittolaisena. Sen sijaan Suomen poliittinen johto vieroksui kansallissosialistista Saksaa 1930-luvulla. Suomen ulkopolitiikassa korostettiin puolueettomuutta ja suuntauduttiin Pohjoismaihin ja Kansainliittoon. (Jonas 2010, 62–65; Julkunen 1991, 163; Paasivirta 1984, 364–365; Peltovuori 1975, 18–19.) Suomen ja Saksan poliittiset suhteet saavuttivat aallonpohjan vuosikymmenen lopussa Suomen kieltäytyttyä Saksan huhtikuussa 1939 tarjoamasta hyökkäämättömyyssopimuksesta. Kun Saksa ja Neuvostoliitto sitten elokuussa 1939 solmivat hyökkäämättömyyssopimuksen, jätti Saksa Suomen talvisodassa Neuvostoliiton armoille. Talvisodan päätyttyä Saksa alkoi hitaasti kesän ja syksyn 1940 aikana muuttaa suhtautumistaan Suomea kohtaan myönteisemmäksi. (Jonas 2010, 102–109, 118–138; Peltovuori 2005, 78–82; Jokipii 1987, 52–58, 76–95.)

Toisin kuin viralliset suhteet, Suomen ja Saksan kulttuurisuhteet toimivat 1930-luvulla erinomaisesti. Hitlerin Saksa oli ottanut yhdeksi päämääräkseen lähentää Skandinaavia kulttuurin avulla itseensä. Osaltaan kiinnostus Pohjoismaita ja pohjoismaista kulttuuria kohtaan johtui siitä, että rotuoppi liitettiin Saksassa osaksi kulttuuripolitiikkaa. Pohjoismaalaisten ja saksalaisten katsottiin kuuluvan samaan ”pohjoiseen rotuun”, minkä uskottiin helpottavan kulttuurikontakteja. (Hiedanniemi 1980, 29–45) Suomalainen kulttuuri kiinnosti, koska uuden Saksan edustajat katsoivat sen perusvireen olevan lähellä muun muassa maanläheisyyteen ja kansallisromantiikkaan pohjannutta kansallissosialistien Blut und Boden -ideologiaa. (ks. Laakkonen & Seeger 2007, passim.; Worthen 2007, passim.). Niinpä suomalainen kirjallisuus ja musiikki kiinnostivat kansallissosialisteja suuresti. Kuvataiteessa

järjestettiin näyttelyvaihtoa puolin ja toisin, samoin saksalaisia elokuvia tulvi Suomeen. Omat kontaktinsa löytyivät myös urheilussa sekä tutkija- ja opiskelijavaihdossa.

Kesällä 1941 alkanut aseveljeys sitoi Suomen ja Saksan tiukasti yhteen niin poliittisesti kuin kulttuurisestikin. Vaikka maiden viralliset suhteet ajautuivat moniin kriiseihin jatkosodan vuosina, toimivat kulttuurisuhteet koko ajan loistavasti. Eri taiteenalojen kulttuurivaihto ylitti sotavuosina usein 1930-luvun tason.

Aseveljeys avasi Suomelle mahdollisuuden propagoida omaa kulttuuriaan Saksassa aiempaa voimallisemmin. Tämä tiedostettiin myös Suomen Berliinin-lähetystössä. Elokuussa 1941 lähettiläs T.M. Kivimäki esitti lähetystöön perustettavaksi erillistä sanomalehti-, propaganda- ja kulttuuriosastoa, johon olisi varattava riittävästi työvoimaa. Osasto hoitaisi muun muassa suomalaisen kirjallisuuden levittämistä, käännösten valvontaa ja kustannusta Saksassa, tarkastaisi filmejä sekä välittäisi maahan suomalaisia näytelmiä. Samalla se hoitaisi suomalaisten näyttelyt, vierailut, luennoitsijat sekä muut vastaavat tapahtumat. Lähettiläs painotti, että muut maat olivat tässä asiassa huomattavasti Suomea edellä, sillä vastaavalla osastolla Unkarin Berliinin-lähetystössä työskenteli ainakin viisi ihmistä.¹ Kivimäen ehdotus osoittaa, että kulttuurin työsarka ei ollut ajastaan irrallaan, vaan kiinteä osa muuta politiikkaa. Vaikka Saksa ja Suomi jo syksyllä 1941 olivat aseveljiä, kulttuurin avulla harjoitettua propagandaa ei ollut syytä vähentää, päinvastoin.

Jatkosodan aikana Suomen kulttuuriyhteydet muualle kuin Saksaan kapenivat huomattavasti. Kehitys alkoi jo keväällä 1940 Saksan valloitettua läntisen Euroopan. Ensin katkesivat yhteydet Ranskaan, sitten anglosaksisiin maihin. Jatkosodan kulttuurisuhteissa painopisteet korostuivat, mihin vaikutti ennen kaikkea Suomen ulkopoliittinen suuntaus. Saksan lisäksi voitiin pitää suhteita yllä lähinnä sen miehittämiin ja liittosuhteessa sen kanssa olleisiin maihin.

Kulttuurikontaktit muihin Pohjoismaihin pysyivät osittain yllä jatkosodan vuosina. Viralliset suhteet olivat olemassa vain Ruotsiin, olivathan Norja ja Tanska miehitettyjä maita. Sota-ajan poliittisessa ilmapiirissä kulttuuriyhteyksille länsinaapuriin oli perinteiden lisäksi leimallista vastapainon etsintä yksisuuntaisesti Keski-Eurooppaan vahvistuneille kontakteille. Berliinin kaltaista kulttuuri-instituuttia kaavailtiin vuonna 1943 myös Tukholmaan, mutta siinä ei edetty alkua pidemmälle. Syksyllä 1941 sekä Kööpenhaminan että Århusin yliopistoihin perustettiin suomen kielen lehtoraatit. (Peltovuori 2000, 215–216; Paasivirta 1992, 212.)

Saksan-yhteyksien rinnalla laajenivat kulttuuriyhteydet erityisesti Italiaan. Eräänlaisena yhdyselimenä toimi Italian Kulttuuri-instituutti Helsingissä. Jatkosodan aikana Helsingin yliopistoon saatiin italian lehtoraatti ja suomalaisille annettiin stipendejä opiskeluun Italiasa. Sen sijaan Italiaan ei varojen ja sopivan henkilön puuttuessa suunniteltua suomen kielen lehtoraattia perustettu. Kontaktit Etelä-Eurooppaan eivät kuitenkaan määrällisesti olleet verrattavissa suhteisiin Saksan kanssa. (Linkomies 1996 [1970], 102–104; Paasivirta 1992, 207–208.)

Sota-aikaisen muodin mukaisesti suomalaiset yrittivät perustaa myös Budapestiin suomalaisen instituutin osaksi Peter Pazmány -yliopistoa. Hanke oli pitkään vireillä, kunnes opetusministeriö marraskuussa 1943 luopui siitä. Osasyynä olivat väärinkäsitykseen perustuneet rahoitusongelmat. Toisin kuin Saksan kanssa suhteissa Unkariin oli kyse heimokansojen välisestä ystävydestä, ei niinkään kulttuurin politisoimisesta, jos kohta sekin väikkyi taustalla. Koska heimokansa-ajattelu jatkosodan aikana oli Suomessa varsin yleistä, osoit-

1 Ks. aiheeseen liittyvä aineisto: Ulkoasiainministeriön arkisto (UMA), ko A, Perustaminen ja organisaatio 1932–1941. 5G5; UMA, Kivimäki UM:lle 27.8.1941: ko A, Perustaminen ja organisaatio 1932–1941. 5G5.

tautui Unkari tässä mielessä sopivaksi vaihtokumppaniksi. (Linkomies 1996 [1970], 109–131; Paasivirta 1992, 209–210; Autio 1986, 260.)

Saksalaisten Suomi-tietous hataralla pohjalla

Oman panoksensa Suomen ja Saksan kulttuuri- ja muidenkin suhteiden hoitoon toi Greifswaldin yliopistoon (virallisesti Ernst Moritz Arndt Universität Greifswald) helmikuussa 1922 Preussin opetusministeriön päätöksellä perustettu Suomi-instituutti (Institut für Finnlandkunde der Universität Greifswald). Se oli Saksan ensimmäinen Suomen asioihin keskittynyt tieteellinen laitos. Vuonna 1917 yliopistossa oli toimintansa aloittanut pohjoismaainen laitos (Nordische Institut), johon vuodesta 1920 lähtien kuului erillinen Suomen-osasto, talvilukukaudesta 1921–1922 alkaen myös suomen kielen lehtoraatti. Instituutti ei rajoittunut ainoastaan filologiaan vaan harjoitti tutkimusta myös luonnontieteen, talouden, historian, politiikan ja kulttuurin aloilla.

Suomi-instituutin perustaminen oli pitkälti yhden miehen, maantieteen professori Gustav Braunin, ansiota. Hän halusi irrottaa Suomen-osaston Nordische Institutista, koska piti maata muista Pohjoismaista erottavana poikkeuksena. Alku ei ollut auvoinen, sillä komeasta nimestään huolimatta instituutilla ei ollut juuri muuta aineistoa kuin yksi Suomen lippu – yksikään työntekijä ei osannut suomea tai tuntenut ylipäänsä maata. Vastaisenäistynyt Suomi toivotti nimeään kantaneen saksalaisen instituutin mielihyvän tervetulleeksi. Braun järjesti suomen kielen lehtorin rahoituksen Kordelinin säätiön varoista käydessään Suomesa 1920-luvun alussa. Rahallista tukea saatiin myös saksalaisyrityksiltä. Greifswaldin lisäksi suomen kieltä opetettiin Saksassa myös Berliinin yliopiston Unkarilaisen instituutin Suomen-osastolla sekä Königsbergin yliopistossa.² (Menger 2006a, 133–134; Menger, 2006b, 185–191; Kivimaa 1983, 240–244; Nieminen 1978, 25–27)

Greifswaldin Suomi-instituutti pysyi läpi 1930-luvun ainoana vain Suomeen keskittyneenä tutkimuslaitoksena kansallissosialistisessa Saksassa, joten sen tehtäväksi asetettiin helpottaa maiden välistä kulttuurista vuorovaikutusta sekä lisätä Suomi-tietoutta Saksassa tutkimuksen ja opetuksen avulla. Greifswaldiin oli myös kerätty suurin Suomen ulkopuolinen Fennica-kirjasto, johon suomalaiset kustantajat tekivät kirjalahjoituksia. Vuonna 1921 kirjastolla oli noin 2 500 teosta, ja vuonna 1945 lukumäärä oli noussut jo noin 12 500:een.

Kansallissosialistien valtaannousu politisoi ja ideologisoi instituutin toimintaa, ja sen yhteydet ulkoministeriöön ja puolustusvoimiin lisääntyivät. Yhteydenpito Suomen sivistyneistöön kasvoi – joskin vain niihin henkilöihin, jotka osoittivat mielenkiintoa uutta Saksaa kohtaan. Pääasiallisesti instituutin toiminta rajoittui esitelmävaihtoon. (Menger 2006a, 136–137; Menger 2006b, 190–191; Helsingin Sanomat 29.6.1935, ”Tri Hans Grellmann Suomessa”)

Sotavuodet lopettivat instituutin toiminnan. Talvisodan ja sitä seuranneiden kuukausien aikana instituutin tilat otettiin Saksan puolustusvoimien käyttöön. Suomen ja Saksan aseveljeyden seurauksena instituutin työntekijät kutsuttiin armeijan palvelukseen, ja esimerkiksi lehtorit toimivat tulkkeina ja kääntäjinä muun muassa Suomen päämajassa.³ (Menger 2006a, 138; Kivimaa 1983, 244; Nevanlinna 1976, 150; Uusi Suomi (US) 1.7.1941, ”Suomen tieteen dosentuuri perustettu Greifswaldin yliopistoon”)

2 Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Kirjallisuusarkisto, Rafael Koskimiehen arkisto, Kivimaa Koskimiehelle 5.8.1933: ko 579.

3 Helsingin yliopiston kirjasto (HYK), Ludwig Wennervirran arkisto (LWA), Grellman Wennervirrälle 4.7.1941: coll. 256.5.

Ajatus instituutista Berliinissä syntyä

Koska sota käytännössä päätti Greifswaldin Suomi-instituutin toiminnan, Suomen Berliinin-lähetystö kiinnostui vuonna 1940 Suomi-instituutin perustamisesta kaupunkiin. Lähetystön lisäksi pääkaupungissa ei ollut erillistä kulttuurivaihtoon keskittynyttä laitosta, vaan Suomea edusti Berliinin yliopiston Unkarilaisen instituutin Suomen-osasto. Tilanne ei tyydyttänyt suomalaisia.

Ehdotuksia Berliiniin perustettavasta instituutista oli tehty aiemminkin, muttei virallisella tasolla. Syksyllä 1938 kielitieteilijä Emil Öhmann esitti opetusministeriölle virallisen Collegium Fennicum perustamista Berliiniin helpottamaan suomalaisopiskelijoiden ja nuorten tutkijoiden työskentelyä, sillä Berliini oli Öhmannista monipuolisin tieteen keskus Suomen lähimaissa. Öhmann oli keskustellut asiasta saksalaisten kanssa jo vuonna 1936. Professorin ponnistelut eivät kuitenkaan johtaneet myönteiseen lopputulokseen. (Hietala 2006, 90; US 2.11.1938, ”Collegium fennicum olisi saatava Berliiniin”)

Hankkeeseen palattiin välirauhan syksyllä 1940, kun syyskuussa Berliinin-lähetystöön epäviralliseksi kulttuuriattaseksi lähetetty Yrjö von Grönhagen esitti lähes ensi tonaan erillisen Suomi-instituutin perustamista. Jo ennen lähtöään Saksaan hän oli keskustellut asiasta ulkoministeri Rolf Wittingin kanssa, mutta tämä tyrmäsi ajatuksen todeten, ettei maalla ollut määrärahoja sellaisen luomiseen eikä se voinut suuntautua yksipuolisesti Saksaan kulttuuripolitiikassaan.

Berliinissä innokas kulttuuriattase otti kuitenkin oma-aloitteisesti yhteyttä saksalaisiin, jotka toivoivat voivansa laajentaa unkarilaisen instituutin Suomen-osaston erilliseksi instituutiksi. Kansallissosialisteja miellyttääkseen von Grönhagen kaavaili instituutin tehtäväksi Kalevalan maailmankatsomuksellisen ja metafysisen merkityksen, kansantapojen, runonlaulajien, noitien sekä suomalaisen musiikin maagisen luonteen tutkimista. Samoin oli tarkoitus käynnistää kielitieteellisiä projekteja sekä hyödyntää arkeologisia tutkimuksia. von Grönhagen puolusteli instituutin perustamista sillä, että oli huomannut unkarilaisen instituutin johtajan, professori Gyula Farkasin tuntevan hyvin vain oman alansa, muttei juuri lainkaan Suomea. Kulttuuriattase Farkas ylipäänsä työskenteli Suomen puolesta vain silloin, kun se vaikutti ”Unkarin maineen kohentamiseksi”. Marraskuussa 1940 von Grönhagen ehdotti instituutin perustamista lähettiläs T.M. Kivimäelle, jolle hän lisäksi esitti Suomen-osaston kirjaston täydentämistä kotimaasta.

Vailla sen suurempia valtuuksia von Grönhagen keskusteli instituutista tavatessaan Münchenissä vanhan tuttunsa, sikkäläisen yliopiston rehtorin, Saksan akatemian varapresidentin ja Ahnenerbe-instituutin kuraattorin, professori Walther Wüstin kanssa. Tämä innostui ajatuksesta ja ehdotti, että osaston kunniajohtokunnaksi oli valittava suomalaisten tiedemiesten lautakunta, johon kuuluisi myös tunnettuja saksalaistiedemiehiä. Wüst ehdotti suomalaisista vanhoja Saksan ystäviä, muun muassa V.A. Koskenniemeä, Rolf Nevanlinnaa, J.J. Mikkolaa sekä Hugo Suolahtea. Hän lupasi von Grönhagenille myötävaikuttaa omalla panoksellaan instituutin toteutumiseen.⁴ (ks. Mertanen 2013b, 322–332.)

Lähettiläs Kivimäki oli omalla tahollaan yhteydessä Suomalais-Saksalaiseen Seuraan (SSS). Vaikkei hän vielä syksyllä 1940 kannattanutkaan instituutin perustamista, hän ehdotti marraskuun alussa seuralle, että se alkaisi tukea aineellisesti ja muutenkin unkarilaisen instituutin Suomen-osastoa. Seura ei tehnyt asiasta päätöstä, mutta alkuvuodesta 1941 suomalaiset alkoivat inventoida, kunnostaa ja täydentää siihen saakka sekaista ja erittäin huonokuntoista Suomen-osaston kirjastoa. Kun SSS ei näyttänyt lähtevän mukaan hankkeeseen,

4 UMA, Tiede ja taide, Signum 46G, Y. von Grönhagenin promemoria 4.4.1941: ko 22, Kirjallisuutta Suomen osastolle Unkarilaisessa instituutissa.

seen, ihmetteli Kivimäki nuivaa asennetta helmikuun lopulla kirjeessään seuran hallituksen jäsenelle Antti Hackzellille:

En ole kuullut mitään suomalais-saksalaisen seuran päätöksestä kirjojen toimittamisen suhteen unkarilaisen seuran instituutin Suomen osastoon. Asia ei ole aivan vähäpätöinen, ja osaston kohentaminen ja muuttaminen itsenäiseksi suomalaiseksi instituutiksi on vaikeaa helposti saada aikaan, jos sitä kirjaston alkua, joka nyt on osastossa, ei panna jonkinlaiseen kuntoon. Ulkoministeriö on ilmoituksensa mukaan ryhtynyt jo toimenpiteisiin virallisten julkaisujen lähettämiseksi osastolle, mutta, niin kuin sanottu, seuran osalta ei ole kuulunut mitään.⁵

Aivan näin tilanne ei kuitenkaan ollut, sillä SSS oli helmikuun alussa ottanut myönteisen kannan instituutin perustamiseen. Samalla se kartoitti mahdollisuuksia perustaa instituutin yhteyteen myös suomalaisten tutkijoiden koti, eräänlainen internaattikollegiumi. Tieto vain ei ollut kantautunut Berliiniin saakka.

Huhtikuuisella Suomen-vierailullaan von Grönhagen selosti tekemäänsä ehdotusta SSS:n johtokunnalle. Kirjaston kunnostustyön eteneminen voimisti suomalaisten käsitystä oman instituutin tarpeellisuudesta. SSS päätti yhdessä Pellervo-seuran kanssa laatia Saksaan mahdollisesti lähetettävistä kirjoista listan, jonka perusteella voitiin esittää lopullinen pyyntö tarvittavista teoksista.⁶ Vaikka kirjasto alkoi täydentyä rivakkaa vauhtia, itse instituutti-asia ei edennyt välirauhan viime kuukausina lainkaan.

Virallinen esitys instituutin perustamisesta

Välirauhan edetessä Suomen ja Saksan suhteet paranivat nopeaa vauhtia, ja poliittisia suhteita pyrittiin tiivistämään virallista kulttuurivaihtoa lisäämällä. Syksyyn 1940 saakka kulttuurivaihdosta olivat pitkälti vastanneet yksityiset henkilöt ja seurat, mutta nyt myös Suomen valtio halusi kantaa kortensa kekoon. Edellä on jo mainittu suomalaisen kulttuuriatasean lähettamisestä Berliiniin, ja samoihin aikoihin lokakuussa 1940 kaavailtiin myös virallisen kulttuurisopimuksen solmimista Suomen ja Saksan välille. Vielä 1930-luvulla hallitukset olivat poikkeuksetta jättäneet Saksan huomioimatta, ja kulttuurisopimukset oli solmittu muun muassa Unkarin ja Viron kanssa. (Autio 1986, 237, 241, 252–253; Jalonen 1985, 30–31; Paasivirta 1984, 438–439; Siikala 1976, 184–188.) Syksyllä 1940 kauttakulkusopimus oli juuri solmittu, ja sen innoittamana Suomessa ryhdyttiin kaavailemaan maan lähentämistä Saksaan muillakin tavoin.

Vaikkei kulttuurisopimusta lopulta solmittu, se on merkinä virallisen Suomen halusta lisätä kontakteja Saksaan välirauhan aikana. Saksalaissuuntaus oli jo keväällä 1941 selvästi vallitseva opetusministeriön kansainvälisiä kulttuuriyhteyksiä koskevissa ratkaisuisissa. Neuvostoliittoon tai Ruotsiin suuntautuvia kulttuurikysymyksiä ei enää ainakaan virallisissa yhteyksissä tullut esiin jatkosodan lähestyessä.⁷ (Autio 1986, 238, 258–260.) Virallisten kulttuurisopimusten ja yhteistyön solmiminen kuvaa usein paremmin maiden muita, poliittisia ja taloudellisia, suhteita kuin tosiasiallista kulttuurisen välittämisen määrää tai merki-

5 UMA, Tiede ja taide, Signum 46G, Y. von Grönhagenin promemoria 4.4.1941: ko 22, Kirjallisuutta Suomen osastolle Unkarilaisessa instituutissa.

6 UMA, 46G, Y. von Grönhagenin promemoria 4.4.1941: ko 22, Kirjallisuutta Suomen osastolle Unkarilaisessa instituutissa; KA, Suomalais-Saksalaisen Seuran arkisto (SSSA), Johtok. ptk:t 6.11. ja 28.12.1940 sekä 3.2., 26.3. ja 9.4.1941: ko 1. Suomalais-saksalaisen seuran toiminta 1940–1941, Helsinki 1942, 8.

7 KA, Opetusministeriön arkisto (OPMA), UM OPM:lle 6.2.1941, n. 21654: Da67, I; KA, OPMA, Opetusministeri Kukkonen UM:lle 22.3.1941, n. 22/20 KD: Da67, I; KA, SSSA, Johtok. ptk:t 3. ja 13.2. sekä 12.3.1941: ko 1.

tystä, sillä niitä ei voida kuvitella solmittavan itselle huonosti kumppaneiksi sopiviin maihin.

Tätä taustaa vasten on tarkasteltava myös instituuttihanketta, johon palattiin kesällä 1941 täysin muuttuneissa oloissa. Tässä vaiheessa instituutin merkitys oli muuttunut. Enää ei puhuttu kalevalaisesta maailmankatsomuksesta ja metafysiikasta, vaan korkeatasoisesta instituutista, joka pohjautui tieteelliselle perustalle. Alkuvaiheen ponnisteluja häiritsi se, että hanketta oli edistämässä useita tahoja, joiden toimintaa ei koordinoitu ja joilla oli erilainen näkemys instituutin tarkoituksesta. Kesästä 1941 lähtien ulkoministeriö otti hankkeesta vetovastuun, minkä uskottiin viimein mahdollistavan instituutin perustamisen.

Tehdessään heinäkuussa 1941 aloitteen suomalaisen kirjallisuuden saamisesta Saksan markkinoille ehdotti von Grönhagen ulkoministeriölle jälleen instituutin perustamista. Hänelle oli ”esitetty viralliselta saksalaiselta taholta”, että Berliiniin olisi suotavaa perustaa Suomen kulttuuripropagandan keskuselin. Esitys hautautui tuolloinkin, kunnes lähettiläs Kivimäki palasi siihen marraskuussa. Hän ilmoitti ulkoministeriölle keskustelleensa asiasta Berliinissä äskettäin vierailleen professori Nevanlinnan kanssa. Yhdessä he olivat päätyneet oman instituutin kannalle, sillä se muodostuisi Suomen osalta ”sopivimmaksi kulttuurin pysyväksi perustaksi Saksassa”.

Samaan lopputulokseen oli Kivimäen mukaan päätyneet myös Suomen Tiedeakatemian asiaa pohtimaan asettama komitea, johon kuuluivat professorit Nevanlinna, Suolahti, Mikola, Öhmann sekä Y.H. Toivonen. Tavoitteena oli muodostaa oma kokonaisuus unkarilaisen instituutin Suomen-osaston kirjastosta, joka oli laaja ja erittäin laadukas. Komitea uskoi, että Berliinissä toimiva instituutti palvelisi tehokkaalla tavalla Suomen kulttuurin tunnetuksi tekemistä Saksassa ja edistäisi suomalaissaksalaisia kulttuurisuhteita. Greifswaldin Suomi-instituutti kärsi sodasta eikä syrjäinen sijainti tarjonnut Berliinin kaltaisia mahdollisuuksia. Kivimäki pyysi ulkoministeriöltä lupaa keskustella perustamisesta saksalaisten kanssa.⁸

Ulkoministeriö ei katsonut voivansa päättää asiasta ja se pyysi lausuntoa opetusministeriöltä, joka puolestaan tiedusteli Tieteellisen keskuslautakunnan mielipidettä. Saamaansa vastaukseen nojaten opetusministeriö ilmoitti joulukuussa 1941 ulkoministeriölle pitävänsä hankkeen toteuttamista toivottavana nimenomaan kulttuurisuhteiden lujittamisen kannalta. Opetusministeriö esitti Kivimäelle valtuuksia ryhtyä neuvottelemaan instituutista.⁹

Kaikki näytti olevan valmiina suunnittelun aloittamiselle – kunnes jälleen ilmeni uusia ongelmia. Vaikka opetusministeriö oli kysynyt Tieteellisen keskuslautakunnan mielipidettä, Suomalaisen Tiedeakatemian asettama komitea jätti mietintönsä virallisesti ulkoministeriölle vasta 5.3.1942. Tieto mietinnön pääsisällöstä oli saatu jo aiemmin, mutta Kivimäki ei katsonut voivansa neuvotella asiasta ennen virallista dokumenttia, sillä hän ei tiennyt, mitä Tiedeakatemian komitea lopulta esittäisi. Huonoimmassa tapauksessa käydyt neuvottelut olisivat saattaneet olla esityksen kanssa ristiriidassa. Lausunnossaan komitea totesi instituutin palvelevan ja edistävän suuresti maiden välisiä kulttuurisuhteita. Se toivottiin perustettavan Berliinin yliopiston yhteyteen, koska siten sillä olisi mahdollisimmat monipuoliset työskentelymahdollisuudet ja hyvät yhteydet tiedemaailmaan. Komitea piti instituutin perustamista tärkeänä jo senkin vuoksi, että vain Berliinin yliopiston ja Greifswaldin yli-

8 UMA, Tiede ja taide, Signum 46S, Y. von Grönhagen UM:lle 24.7.1941: ko 59, Kirjallisuuden saksantaminen ja kustantaminen Saksassa; UMA, 46G, Kivimäki UM:lle 15.11.1941: ko 22, Suomi-instituutin perustaminen Berliiniin.

9 UMA, 46G, Opetusministeri Kukkonen UM:lle 18.12.1941: ko 22, Suomi-instituutin perustaminen Berliiniin; UMA, 46G, Jaostopäällikkö Leppo Kivimäelle 31.12.1941: ko 22, Suomi-instituutin perustaminen Berliiniin; KA, OPMA, Opetusministeri Kukkonen UM:lle 16.4.1942, n. 37/25 KD: Da71, II; Helsingin yliopiston keskusarkisto, Rolf Nevanlinnan arkisto, Thaer Nevanlinnalle 3.1.1942: Ko 20.

opiston Suomi-kirjastot ansaitsivat varsinaisen instituutin nimen, sillä Königsbergin ja Hampurin yliopistojen kirjastokokoelmat olivat varsin vaatimattomat. Sijoituspaikaksi esitettiin Berliiniä.¹⁰ Perustelut olivat siten samat kuin Tieteellisellä keskuslautakunnalla.

Jotta instituutin painoarvo olisi riittävä, komitea ehdotti lausunnossaan sen johtoon riittävän merkittävää henkilöä, joka huolehtisi myös laitoksen kirjaston kehittämisestä:

Onnellisimman ratkaisun saisi tämä kysymys, jos [...] johtajana toimisi Suomen kulttuuria edistävä vakinainen tai ylimääräinen professori Berliinin yliopiston filosofisesta tiedekunnasta. Tällaisen suomalaisen instituutin Suomen kulttuurin edistävän professorinviran perustaminen Berliinin yliopistoon Saksan valtakunnan toimesta on juuri nyt erikoisen paikallaan, kun suomalais-saksalaiset kulttuurisuhteet ovat käyneet yhä läheisimmiksi ja Saksassa entistäkin suurempi mielenkiinto Suomea kohtaan sekä halu perehtyä Suomeen ja sen kulttuuriin on virinnyt.

Mallia ehdotukselle Tiedeakatemia oli ottanut osin Suomesta, sillä sekä Turun että Helsingin yliopistoissa toimi saksalainen kulttuuri-instituutti, joiden molempien johtajana toimi yliopiston asianomainen lehtori. Komitea kaavaili instituutin keskuksiksi omaa kirjastoa, jonka tehtävä olisi kahtalainen: sen oli toimittava tieteellisenä seminaarikirjastona sekä palveltava yliopiston ulkopuolisten tahojen pyrkimyksiä perehtyä Suomeen. Pohjakirjasto saataisiin unkarilaisen instituutin Suomen-osaston kirjastosta, johon kuului noin 5 000 teosta ja jonka kokoelmia oli määrä edelleen kartuttaa. Nidemäärän lisäämiseksi komitea toivoi saatavan kirjalahjoituksia, minkä lisäksi valtion olisi annettava vuotuinen apuraha kirjahan-kintoihin.¹¹

Kuten epäsuorasti kävi ilmi, halusi komitea instituutin kustannukset Saksan valtakunnan maksettaviksi. Samalla tämä tarkoitti, ettei Suomella ollut mahdollisuutta tai oikeutta vaikuttaa instituutin johtajan viran täyttämiseen. Tosin komitea uskoi, että suomalaiset saivat antaa neuvoja henkilön valinnassa. Mietintöönä nojaten komitea esitti lopuksi, että Suomen Berliinin-lähettiläs valtuutettaisiin aloittamaan neuvottelut Saksan viranomaisten kanssa. Opetusministeriötä pyydettiin asettamaan pysyvä valiokunta suunnittelemaan kirjaston kokoelman jatkuvaa kartuttamista ja sen työn tukemista.

Ulkoministeriö välitti komiteamietinnön Kivimäelle Berliiniin saman tien. Lausunnon saapuminen ei kuitenkaan saanut Kivimäkeä liikkeelle, vaan hän halusi turvata selustansa ja tiedusteli ulkoministeriön kantaa lausunnon lopussa tehtyihin ehdotuksiin. Vasta tämän jälkeen hän ilmoitti olevansa valmis aloittamaan neuvottelut.¹²

Kivimäen pyyntö käynnisti jälleen uuden käsittelykierroksen. Koska ulkoministeriö ei voinut mainitunlaisissa asioissa antaa itsenäisesti hyväksyvää tai hylkäävää päätöstä, sen oli taas tiedusteltava asiaa opetusministeriöltä. Opetusministeriö puolestaan halusi kuulla asiantuntijan mielipiteen ja kääntyi jälleen kerran Tieteellisen keskuslautakunnan puoleen. Se kannatti omassa lausunnossaan komitean ehdotusten toteuttamista. Tähän tukeutuen opetusministeri Antti Kukkonen puolsi hanketta ulkoministeriölle. Saamaansa lausuntoon tukeutuen ulkoministeriö antoi Kivimäelle neuvotteluvaltuudet huhtikuussa 1942; aikaa oli jälleen hukattu kuukausi. Neuvottelujen lähtökohdaksi oli otettava se, että Saksan hallitus perustaisi instituutin ja suomalaista kulttuuria edistävän professorinviran Berliinin yliopis-

10 UMA, 46G, Suomalaisen Tiedeakatemia komitean lausunto 5.3.1942: ko 22, Suomi-instituutin perustaminen Berliiniin.

11 UMA, 46G, Suomalaisen Tiedeakatemia komitean lausunto 5.3.1942: ko 22, Suomi-instituutin perustaminen Berliiniin.

12 UMA, 46G, Suomalaisen Tiedeakatemia komitean lausunto 5.3.1942: ko 22, Suomi-instituutin perustaminen Berliiniin; UMA, 46G, Kivimäki UM:lle 14.3.1942: ko 22, Suomi-instituutin perustaminen Berliiniin.

toon sekä siirtäisi unkarilaisen instituutin Suomen-osaston kirjaston uudelle instituutille. Lähetystön oli laadittava kustannusarvio perustamiskuluista, jotta niihin voitaisiin saada rahaa valtion budjetista.¹³

Kivimäki jätti toukokuun 7. päivänä 1942 Auswärtiges Amtille virallisen ehdotuksen Suomalaisen instituutin perustamisesta Berliinin yliopistoon. Saksan ulkoministeriö suhtautui hankkeeseen myönteisesti ja asia luvattiin ”saattaa onnelliseen päätökseen”. Virkamiehet ilmoittivat ottavansa yhteyttä Kivimäkeen sitten kun lausunnot yliopistolta ja muilta viranomaisilta aikanaan oli saatu.

Saksalaisten suopeasta suhtautumisesta huolimatta ongelmaksi muodostui pian sopivien tilojen puute. Ulkoministeriön virkamiehet myös selittivät Kivimäelle monien muiden maiden itse perustaneen omat instituutinsa, koska ne pitivät parempana, että sen johdossa oli kotimainen mies, joka samalla voisi toimia Berliinin yliopiston professorina. Kivimäki oli kuitenkin puhunut asiasta Berliinin yliopiston rehtori Lothar Kreuzille, joka oli suhtautunut asiaan erittäin myötätuntoisesti ja ollut iloinen suomalaisten aloitteesta.¹⁴

Jälkikäteen on suorastaan erikoista, kuinka suomalaiset itse onnistuivat jatkuvasti viivästyttämään hanketta, jota kaikilla tahoilla pidettiin erittäin merkittävänä. Suurelta osin tämä näyttää johtuneen lähettiläs Kivimäen varovaisuudesta. Itsekin taustaltaan professorina Kivimäki halusi pelata kaikissa tilanteissa varman päälle, mikä aiheutti viivästystä. Toisaalta ministeriöiden keskinäinen työnjako vaati, että ulkoministeriön oli aina pyydettävä lausunto opetusministeriöltä, joka puolestaan kääntyi tieteellisten asiantuntijaorganisaatioiden puoleen. Ja aikaa kului. Kyse ei siis ollut tarkoituksellisesta viivyttämisestä tai nihkeästä suhtautumisesta hankkeeseen, vaan puhtaasti suomalaisen byrokratian kankeudesta. Luonnollisesti hanketta viivästytti sekin, että virallinen Suomi ei sotavuosina halunnut itse maksaa kalliiksi arvioitua instituutin perustamista. Se taas ei ainakaan lisännyt saksalais-osapuolen intoa hankkeen toteuttamiseksi.

Johtajan valinta tuottaa ongelmia

Kivimäen tekemän aloitteen jälkeen kului useampi kuukausi ennen kuin asiassa tapahtui mitään. Lokakuussa 1942 Berliinin-lähetystön osastopäällikkö H.R. Martola ilmoitti ulkoministeriölle Saksan opetusministeriön erään esittelijän vastikään maininneen hänelle instituutin perustamisen ratkenneen suomalaisten ehdottamalla tavalla. Asia alkoi saksalaisten mielestä muuten olla kunnossa, mutta ongelmia tuotti lähinnä riittävän pätevän johtajan löytäminen. Myös Martolasta ”sopiva saksalainen henkilö tähän toimeen on ensinnä kasvatettava”. Hän pyysikin ministeriötä etsimään Suomesta virkaan vierailevan professorin, joka olisi heti valmis tehtävään. Paitsi luennot, uskoivat saksalaiset hänelle myös instituutin perustamisen käytännön asiat sekä työt instituutin luomiseksi. Toisin sanoen saksalaiset eivät olleet tehneet asialle mitään muuta kuin hyväksyneet laitoksen perustamisen. Martola oli miettinyt johtajaehdokkaita valmiiksi ehdottaen joko Martti Haaviota, Lauri Hakulista tai Lauri Postia. Viime mainittu oli vuonna 1934 toiminut muutaman viikon ajan Greifswaldin Suomi-instituutin lehtorina Arvi Kivimaan jälkeen.

Marraskuun lopulla Auswärtiges Amt ilmoitti Berliinin-lähetystölle, ettei instituutille sodan vuoksi löytynyt sopivia tiloja läheltä Berliinin yliopistoa. Tästä huolimatta saksalaiset pitivät laitoksen perustamista kulttuurisuhteiden syventämisen kannalta erittäin tarpeell-

13 UMA, 46G, Kivimäki UM:lle 14.3.1942: ko 22, Suomi-instituutin perustaminen Berliiniin; UMA, 46G, Opetusministeri Kukkonen UM:lle 16.4.1942: ko 22, Suomi-instituutin perustaminen Berliiniin; UMA, 46G, Tieteellinen Keskuslautakunta OPM:lle 7.4.1942: ko 22, Suomi-instituutin perustaminen Berliiniin; UMA, 46G, Leppo Kivimäelle 28.4.1942: ko 22, Suomi-instituutin perustaminen Berliiniin.

14 UMA, 46G, Kivimäki UM:lle 11.5.1942: ko 22, Suomi-instituutin perustaminen Berliiniin.

lisena. Saksalaiset kannattivat suomalaisen johtajan valitsemista, koska päteviä saksalaisia ei löytynyt. Tarkoitus oli, että tuleva saksalainen esimies koulutettaisiin tehtävänsä suomalaisen rinnalla. *Auswärtiges Amt* ilmoitti myös suostuvansa unkarilaisen instituutin Suomen-osaston kirjaston siirtämiseen perustettavaan Suomi-instituuttiin. Saksan opetusministeriö oli samalla kannalla. Periaatteellisen myöntymisen jälkeen Suomen ulkoministeriö pyysi opetusministeriötä valitsemaan instituutin johtoon sopivan suomalaisen tiedemiehen. Tällä välin Kivimäki oli sopinut unkarilaisen instituutin johtajan kanssa perustettavan Suomi-instituutin voivan toimia unkarilaisten tiloissa siihen saakka, kunnes omat tilat saataisiin. Myös kirjaston kehittäminen jatkui koko ajan. Vuodesta 1942 lähtien sinne hankittiin lisää Fennica-kirjoja.¹⁵ (Menger 2006b, 189)

Kohtalo tuntui kuitenkin hylänneen hankkeen jo aikoja sitten. Johtajan valinta puudutti hankkeen jälleen kerran. Vielä tammikuun 1943 lopussakaan suomalaiset eivät olleet päättäneet esimiehen nimeä. Lähetystösihteeri Martola kiirehtikin ulkoministeriötä pikaisesti antamaan *Auswärtiges Amt*ille edes jonkinlaisen vastauksen, sillä ennen nimen varmistamista saksalaiset eivät voineet ryhtyä perustamisjärjestelyihin. Viivästys johtui opetusministeriöstä, joka antoi päätöksensä vasta helmikuun 17. päivä, kun opetusministeri Kukkonen päätyi dosentti Lauri Postiin. Hänen oli määrä toimia tehtävässä siihen saakka, kunnes saksalaiset nimittäisivät tilalle oman miehensä. Päätös ilmoitettiin Berliiniin muutama päivä myöhemmin.

Asian piti siis olla selvä, mutta toukokuun lopulla Martola ilmoitti ulkoministeriölle neuvotelleensa jälleen asiasta useiden tahojen kanssa. Perustaminen oli taas kokenut takapakin. Koska kuluva lukuvuosi oli kohta ohi, ei Postin enää kevään aikana kannattanut saksalaisten mielestä saapua maahan vaan vasta uuden lukuvuoden alkaessa syksyllä.¹⁶ Oli jälleen pakko odottaa.

Posti oli valintansa jälkeen innokas lähtemään Saksaan. *Auswärtiges Amt* virallisti hänen valintansa heinäkuussa 1943 ja pyysi miestä saapumaan maahan 1.10. Johtajan palkaksi kaavailtiin 650 Reichsmarkia kuukaudessa, minkä lisäksi tulivat erilaiset lisät. Palkkasumman kuultuaan Posti pyösi päätöksensä. Hänestä palkka oli aivan liian pieni, sillä Suomessakin hän tienasi miltei yhtä paljon ilman mitään ylimääräisiä töitä. Posti ei lopulta lähtenytkään Saksaan, sillä jo ennen *Auswärtiges Amt*in virallista hyväksyntää hänet oli asetettu maaliskuussa 1943 Valtion Tiedotuslaitoksen tarkastusjaoston johtajaksi, siis sensuuripäälliköksi. Vaikka valinnan jälkeen suomalaiset eivät pitäneet hänen siirtymistään Berliiniin enää suotavana, Posti itse halusi katsoa tilanteen loppuun saakka. Ulkoministeriö pyysi opetusministeriötä nimeämään tilalle pikaisesti uuden miehen. Uuden johtajan etsiminen jäi osittain professori Nevanlinnalle, joka lupasi auttaa opetusministeriötä tehtävässä. Perustaminen sen sijaan viivästyi jälleen.

Periksi ei kuitenkaan haluttu antaa. Uusi opetusministeri Kalle Kauppi myönsi loka-kuussa 1943 edellisvuonna anotun 30 000 markan määrärahan Suomi-instituutin kirjaston kokoelmien kartuttamiseen, vaikei instituuttia ollut perustettu. Rahat käytettiin kirjahan-kintoihin Suomessa.

15 UMA, 46G, Martola UM:lle 9.10.1942: ko 22, Suomi-instituutin perustaminen Berliiniin; UMA, 46G, AA Berliinin-lähetystölle 23.11.1942: ko 22, Suomi-instituutin perustaminen Berliiniin; UMA, 46G, Asko Ivalo OPM:lle 18.12.1942: ko 22, Suomi-instituutin perustaminen Berliiniin sekä muu aiheeseen liittyvä kirjeenvaihto: ko 22, Kirjallisuutta Suomen osastolle Unkarilaisessa instituutissa. 46G. UMA.

16 UMA, 46G, Martola Numelinille 28.1.1943: ko 22, Suomi-instituutin perustaminen Berliiniin; UMA, 46G, Asko Ivalo OPM:lle 12.2.1943: ko 22, Suomi-instituutin perustaminen Berliiniin; KA, OPMA, Opetusministeri Kukkonen UM:lle 17.2.1943, n. 176/65 KD: Da73, I; UMA, 46G, Asko Ivalo Berliinin-lähetystölle 22.2.1943: ko 22, Suomi-instituutin perustaminen Berliiniin; UMA, 46G, Martola Ivalolle 26.5.1943: ko 22, Suomi-instituutin perustaminen Berliiniin.

Tähän asia lopulta tyssäsi. Instituutille ei saatu valittua uutta johtajaa, vaikka hanketta pidettiin ulkoministeriössä vireillä aina kesään 1944 asti. Tosin vuoden alusta lähtien suomalaiset eivät enää tosissaan näytäneet lähteiden mukaan ponnistelleen sen toteutumiseksi.¹⁷ (Peltovuori 2000, 215–216) Erinomainen tilaisuus suomalaisen kulttuurin propagoimiseksi jäi käyttämättä.

Suomi-instituuttihanke osana laajempaa suomalaista kulttuuripropagandaa

Tiiviistä aseveljeydestä huolimatta Suomella ja Saksalla ei 1930–1940-luvulla ollut virallisia, sopimuksella vahvistettuja, kulttuurisuhteita. Sotavuosina Suomen valtio pyrki korvaamaan näitä suhteita joko käynnistämällä itse tai osallistumalla muiden tahojen viralliseksi luonnehdittuihin hankkeisiin. Tätä taustaa vasten on myös Berliinin Suomi-instituuttihanke peilattava. Sen sijaan toisin kuin Suomi Saksan valtio ja lähetystö olivat kulttuurivaihdossa selvästi aktiivisia toimijoita – Suomen vastaavat tahot lähinnä edesauttoivat vaihdon toteutumisessa. Pääsääntöisesti yhteydet Suomesta Saksaan kulkivat enemmän tai vähemmän yksityisten tai epävirallisten tahojen kautta. Pienenä valtiona Suomi pyrki sotavuosina ajamaan ylipäänsä mahdollisimman laaja-alaista kulttuuripolitiikkaa ja suhdeverkostoa, joskin ajankohta rajasi sen Saksaan sekä sen lähimpiin kumppaneihin.

Suomi-instituuttihanke oli sinänsä osa laajempaa suomalaissaksalaista kulttuurivaihtoa toisen maailmansodan vuosina. (ks. Mertanen 2015; Jokisipilä & Könönen 2013; Mertanen 2013b ja Mertanen 2009.) Vastaavia yrityksiä tehtiin muissakin maissa, joskin Saksan suuntaan hanketta pidettiin yllä viimeiseen saakka. Suomen ja Saksan välillä käynnistettiin muutenkin monia hankkeita kulttuurisuhteiden institutionalisoimiseksi, mutta harvat niistä lopulta toteutuivat. Toteutuneita hankkeita olivat muun muassa Sibelius-Gesellschaftin sekä Deutsch-Finnische Gesellschaftin perustaminen Berliiniin vuonna 1942. Kansallissosialistinen Saksa otti molemmat mainitut seurukset alusta saakka hoteisiinsa ja käytti voimavaroja niiden perustamiseen. Tämä johtui yksinkertaisesti siitä, että kyseisistä seuroista oli Saksalle suurempi propagandahyöty kuin vaatimattomasta – ja lähinnä Suomea hyödyttävästä – instituutista olisi ollut. Siten saksalaiset eivät tuhlanneet siihen merkittävästi voimavarojaan.

Tosin juuri sen paremmin ei menestynyt saksalaisten omakaan instituutti Suomessa. Vuonna 1925 Münchenissä perustettu Die Deutsche Akademie käynnisti syksyllä 1941 talvisodan lopettaman Helsingin-osastonsa toiminnan uudelleen. Opetustoimintaa jatkettiin alkusyksystä 1942, jolloin ensimmäinen varsinainen lukukausi alkoi. Ilmoittautuneiden opiskelijoiden lukumäärä oli silloin noin 500. (Westerlund 2011, 164–165.) Akatemian vaikutus kulttuurivaihdossa jäi kuitenkin vähäiseksi. Sillä oli jonkin verran merkitystä paikallisesti sen järjestäessä erilaisia kursseja ja tapahtumia. Osansa sillä oli myös maiden tiedemiesvaihdossa. Ilmeisesti oli niin, ettei instituutteja niiden tietyn akateemisen muodollisuuden vuoksi voinut täysipainoisesti käyttää propagandassa, mikä automaattisesti vähensi niiden merkitystä.

Vaikka suomalaisten instituuttihanke ei toteutunut eivätkä saksalaisten Suomeen perustamat eri organisaatiot saavuttaneet suurta menestystä, ne olivat kuitenkin osoitus siitä, kuinka merkittäväksi kulttuurivaihdon ylläpito ja virallistaminen maiden välillä koettiin.

17 UMA, 46G, A. Asanti Martolalle 29.5.1943: ko 22, Suomi-instituutin perustaminen Berliiniin; UMA, 46G, Martola UM:lle 19.7.1943: ko 22, Suomi-instituutin perustaminen Berliiniin; UMA, 46G, Asko Ivalo Opetusministeriölle 6.8.1943: ko 22, Suomi-instituutin perustaminen Berliiniin; KA, OPMA, Opetusministeri Kauppi UM:ille 14.10.1943, n. 59/31 sekä 16.12.1943, n. 161/61 KD: Da75, III.

Poliittisten yhteyksien ohella liittolaissuhdetta haluttiin vahvistaa sivistyksen ja koulutuksen kautta. Edellä kuvattu tapahtumasarja on yksi puhtaimmista aikansa kuvastajista, sillä elleivät Suomen ja Saksan suhteet olisi olleet niin hyvät kuin ne toisen maailmansodan aikana olivat, ei moiseen yritykseen Suomessa olisi ryhdytty.

Tässä artikkelissa kuvattu hanke osoittaa, että Suomi oli henkisesti lähellä Saksaa toisen maailmansodan aikana. Talvisodan lamakauden jälkeen molemmilla mailla oli syksystä 1940 lähtien haluja myös kulttuurisuhteiden vahvistamiseen – siis juuri samoihin aikoihin, jolloin myös poliittinen kanssakäyminen alkoi vilkastua. Kulttuurisuhteet oli valjastettu poliittisten päämäärien käyttöön. Suomi pyrki aktiivisesti läheisempiin suhteisiin Saksan kanssa. Ja miksi ei olisi pyrkinyt, olihan hyvistä kulttuurisuhteista hyötyä silloin, kun poliittisissa suhteissa oli ongelmia. Samalla ne omalta osaltaan toimivat vakuutena Saksan suuntaan siitä, että Suomi on luja liittolainen.

Erityisesti huomionarvoista on se, että instituutille nähtiin tarvetta sotilaallisen yhteistoiminnan synnyttämän tilanteen vuoksi. Saksalaisnäemyksen mukaan tiivis aseveljeys tarvitsi tuekseen myös asianmukaisen propagandaorganisaation, jota Suomi-instituutti toteutuessaan olisi todellisuudessa merkinnyt. Sama näkemys oli myös suomalaisilla, joskin viranomaisilla näyttää olleen halu hyötyä sodan synnyttämästä aseveljeydestä ja saada maksatettua hanke saksalaisilla. Hanke osoittaa, että Suomen ja Saksan yhteistoiminnassa toisen maailmansodan aikana oli monia tasoja, joita kaikkia ei vielä ole selvitetty.

Lähteet

Painamattomat lähteet

Helsingin yliopiston keskusarkisto (HYKA)

Rolf Nevanlinnan arkisto (RNA)

Kirjeenvaihto, ko 20.

Helsingin yliopiston kirjasto (HYK)

Ludwig Wennervirran arkisto (LWA)

Kirjeenvaihto, coll. 256.2 ja 256.5.

Kansallisarkisto (KA), Helsinki

Antti Hackzellin arkisto (AHA)

Kirjeenvaihto, ko 3.

Suomalais-Saksalaisen Seuran arkisto (SSSA)

Pöytäkirjat 1940–1944, ko 1.

Opetusministeriön arkisto (OPMA)

Opetusministeriön kirjekonseptit 1941–1943, Da67 I, Da71, Da73–Da75.

Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Kirjallisuusarkisto (SKSKA), Helsinki

Rafael Koskimiehen arkisto (RKA)

Kirjeenvaihtoa, ko 579.

Ulkoasiainministeriön arkisto (UMA), Helsinki

Tiede ja taide, Signum 46G, 46S.

Painetut lähteet

Suomalais-saksalaisen seuran toiminta vv. 1940–1941. Helsinki 1942.

Sanomalehdet

Helsingin Sanomat 1935.

Uusi Suomi (US) 1938, 1941.

Kirjallisuus

- Autio, Veli-Matti 1986. *Opetusministeriön historia IV. Kirkollistoimikunta – Opetusministeriö. Ensimmäisen tasavallan kulttuuripolitiikka 1917–1944*. Pieksämäki: Opetusministeriö.
- Clerc, Louis 2016. Ulkomaille suunnattu suomalainen propaganda, *Historiallinen Aikakauskirja* 114 (1), 4–6.
- Clerc, Louis, Kivioja, Vipri & Kleemola, Olli 2015. Johdanto – Suomi-kuvaa kautta aikojen. Teoksessa Kivioja, Virpi et.al. (toim.), *Sotapropagandasta brändäämiseen. Miten Suomi-kuvaa on rakennettu*. Jyväskylä: Docendo, 13–28.
- Hiedanniemi, Britta 1980. *Kulttuuriin verhottua politiikkaa. Kansallissosialistisen Saksan kulttuuripropaganda Suomessa 1933–1940*. Keuruu: Otava.
- Hietala, Marjatta 2017. *Finnisch-deutsche Wissenschaftskontakte. Zusammenarbeit in Ausbildung, Forschung und Praxis im 19. und 20. Jahrhundert*. Berlin: Berliner Wissenschafts-Verlag.
- Hietala, Marjatta 2006. Tutkijat ja Saksan suunta. Teoksessa Hietala, Marjatta (toim.), *Tutkijat ja sota. Suomalaisten tutkijoiden kontakteja ja kohtaloita toisen maailmansodan aikana*. Historiallinen Arkisto 121. Helsinki: SKS, 30–141.
- Jalonen, Olli 1985. *Kansa kulttuurin virroissa. Tuontikulttuurin suuntia ja sisältöjä Suomessa itsenäisyyden aikana*. Keuruu: Otava.
- Jokipii, Mauno 1987. *Jatkosodan synty. Tutkimuksia Saksan ja Suomen sotilaallisesta yhteistyöstä 1940–41*. Keuruu: Otava.
- Jokisipilä, Markku & Könönen, Janne 2013. *Kolmannen valtakunnan vieraat. Suomi Hitlerin Saksan vaikutuspiirissä 1933–1944*. Keuruu: Otava.
- Jonas, Michael 2010. *Kolmannen valtakunnan lähettiläs. Wipert von Blücher ja Suomi*. Helsinki: Ajatus Kirjat.
- Julkunen, Martti 1991. Saksan ja Suomen keskinäisten suhteiden myytit ja todellisuus. Teoksessa Kronlund, Jarl (toim.), *Talvisodasta jatkosotaan*. Helsinki: Suomen Sotahistorian Komissio ry.
- Kivimaa, Arvi 1983. *Unessa ja elämässä*. Keuruu: Otava.
- Laakkonen, Simo & Seeger, Hendrik 2007. Kolmannen valtakunnan ympäristöpolitiikka. Teoksessa Laakkonen, Simo & Vuorisalo, Timo (toim.), *Sodan ekologia. Sodankäynnin ympäristöhistoriaa*. Historiallinen Arkisto 125. Tampere: SKS, 433–473.
- Linkomies, Edwin. 1996 [1970]. *Vaikea aika. Suomen pääministerinä sotavuosina 1943–1944*. Viides painos. Keuruu: Otava.
- Menger, Manfred 2006a. *Das Institut für Finnlandkunde der Universität Greifswald (1922–1945)*. Teoksessa Vares, Vesa (hg.), *Einfluss, Vorbilder, Zweifel. Studien zu den finnisch-deutschen Beziehungen vom Mittelalter bis zum Kalten Krieg*. Tampereen yliopisto, 133–138.

- Menger, Manfred 2006b. Zur Geschichte des Finnischlektorats und des Lehrstuhls für Fennistik an der Universität Greifswald. Teoksessa Suvioja, Aleksanteri & Teräväinen, Erkki (toim.), *Kahden kulttuurin välittäjä. Hannes Saarisen juhlakirja*. Helsingin yliopiston Historian laitoksen julkaisuja 20. Helsinki: Helsingin yliopisto, 185–202.
- Melgin, Elina 2014. *Propagandaa vai julkisuusdiplomatiaa? Taide ja kulttuuri Suomen maakuvan viestinnässä 1937–52*. Historiallisia tutkimuksia Helsingin yliopistossa XXXVI. Helsinki: Helsinki Unigrafia.
- Mertanen, Tomi 2015. Det europeiska brödrskapet. Europeiska författarförbundet och dess finländska medlemmar under andra världskriget. *Historisk Tidskrift för Finland* 100 (2), 161–185.
- Mertanen, Tomi 2013a. Konstutställningsutbytet mellan Finland och Tyskland på 1930-talet. *Historisk Tidskrift för Finland* 98 (4), 469–494.
- Mertanen, Tomi 2013b. Kulttuurihanke aikansa kuvastajana – Suomalainen kulttuuriattasea Berliinissä välirauhan aikana. *Historiallinen Aikakauskirja* 111 (3), 322–332.
- Mertanen, Tomi 2008. På kulturens bro över Östersjön. Föreningen Itämeren Piiris verksamhet och vedermöder under vapenstilleståndet. *Historisk Tidskrift för Finland* 93 (4), 419–437.
- Mertanen, Tomi 2009. Suomalaiset naistaiteilijat Kolmannen valtakunnan vieraina. *Tieteessä tapahtuu* 27 (2), 53–58.
- Mertanen, Tomi 2011. Tredje rikets gäster. Finländska författare och författarhemmet i Travemünde på 1930-talet. *Historisk Tidskrift för Finland* 96 (4), 392–421.
- Mertanen, Tomi 2012. Voima ja kunnia. Suomen ja Saksan voimistelumaaottelut 1935–1940. Teoksessa Roiko-Jokela, Heikki & Sironen, Esa (toim.), Hannes ja Tukholma. *Suomen Urheiluhistoriallisen Seuran vuosikirja 2012*. Saarijärvi: Suomen Urheiluhistoriallinen Seura, 85–108.
- Nevanlinna, Rolf 1976. *Muisteltua*. Keuruu: Otava.
- Nieminen, Reetta 1978. *Arvi Kivimaa – kirjailija ja teatterimies*. Turun yliopiston julkaisuja C 22. Turku: Turun yliopisto.
- Paasivirta, Juhani 1984. *Suomi ja Eurooppa 1914–1939*. Hämeenlinna: Kirjayhtymä.
- Paasivirta, Juhani 1992. *Suomi ja Eurooppa 1939–1956*. Hämeenlinna: Kirjayhtymä.
- Peltovuori, Risto 1975. *Saksa ja Suomen talvisota*. Keuruu: Otava.
- Peltovuori, Risto 2000. *Sankarikansa ja kavaltaijat. Suomi Kolmannen valtakunnan lehdistössä 1940–1944*. Historiallisia tutkimuksia 208. Helsinki: HS.
- Peltovuori, Risto 2005. *Suomi saksalaisin silmin 1933–1939. Lehdistön ja diplomatian näkökulmia*. Historiallisia tutkimuksia 223. Helsinki: SHS.
- Siikala, Kalervo 1976. *Suomen kansainväliset kulttuurisuhteet*. Helsinki: Kirjayhtymä.
- Vares, Vesa 2006. ”Sillä jokainen suomalainen, jota ei ole voitettu Saksalle, on tappio Saksan asialle”. Akateemisten saksalaisten havaintoja kansallissosialistisen Saksan maineesta Pohjoismaissa 1930-luvulla. Teoksessa Suvioja, Aleksanteri & Teräväinen, Erkki (toim.), *Kahden kulttuurin välittäjä. Hannes Saarisen juhlakirja*. Helsingin yliopiston Historian laitoksen julkaisuja 20. Helsinki: Helsingin yliopisto, 369–387.
- Westerlund, Lars 2011. *Itsetehostuksesta nöyryteen. Suomensaksalaiset 1933–46*. Helsinki: Kansallisarkisto.
- Worthen, Hana 2007. *Playing ”Nordic”: The Women of Niskavuori, Agri/Culture, and Imagining Finland on the Third Reich Stage*. Helsinki: Helsinki University Print.

FT, YTM Tomi Mertanen työskentelee vapaana historiantutkijana.